

Umo Mbuto Zalero (Izo Ukhaliro Wakhe Wuli Kusinthika Pakugwiriska Nchito Maluso gha Sayansi) Izo Zili pa Msika Zikucitira Pa Calo Cose Capasi: 2013

Wakulemba ni Clive James, Wakwambiska kweniso wapampando wa wupu wa ISAAA

Capelekeka na mlembi kwa ciponde Norman Borlaug, uyo wakapokelapo viwongo na nchindi za Nobel Laureate, uyoso wakalimbikiskanga nchito za nchito za ISAAA, apo pa 25 Malichi tikumbukirenge kuti papajumpha vyaka 100 kufumira apo wakababikira

FUNDO ZIKULUZIKULU KHUMI ZAKUKHWASKA MBUTO IZO UKHALIRO WAKE ULIKUSINTHIKA PAKUGWIRISKA NCHITO LUSO LA SAYANSI MU CAKA CA 2013

FUNDO YAKWAMBA. Caka ca 2013 cikaŵa caka ca 18 kufumila apo mbuto izo ukhaliro wake ulikusinthika zikayambira kulimika na cakulata cakuti ziguliskikenge. Mbuto izo ukhaliro wake ulikusinthika zikamba kulimika na cakulata cakuti ziguliskikenge mu caka ca 1996. Mahekitala gha mbuto izi ghakasazgikilangako caka na caka kufumila caka ca 1996 mpaka caka ca 2013, ndipo vuna ya mbuto izi yikasazgilako na mahandiredi fupifupi ghaŵiri mu vyaka 12, ivyo vikulongola cigomezgo ico ŵalimi mamiliyoni ghanandi awo ŵakukhumba kutayapo kalikose cala pa phindu ilo ŵakusanga mu caro cose capasi ŵali naco pa mbuto izi, ŵakufumira ku vyaro vyakwera na vyalo ivyo muli mafakitale ghanandi. Kusazgilakoso apo, kufumira apo mbuto izi zikalimikira kakwamba mu caka ca 1996, unandi wa mahekitala agho ghalimika walutilira kukwera, kujumpha mahekitala 1.6 biliyoni ghalimika, agho ni malo ghakukwana 50% ya caro ca China panji ca United States.

FUNDO YACIŴIRI. Mahekitala ghakulimapo mbuto izo ukhaliro wake uli kusinthika ghakasazgikilakoo ka 100 kufumira pa mahekitala 1.7 miliyoni mu cakaca 1996 kufika pa mahekitala ghakujumpha 175 miliyoni mu caka ca 2013. Ivi vikulongola kuti mbuto izi zazomerezgeka mwaluŵiro comene kujumpha mbuto zinyake zose izo zilikupangika pakulondezga luso la sayansi mu vyaka vyajumpha ivi – cifukwa cake nchakuti- mbuto izi zikupereka nadi phindu. Mu caka ca 2013 mahekitala gha mbuto izi ghakasazgikilako na mahekitala 5 miliyoni, ivyo vikwimira kukwera kwakukwana 3% kwa pacaka. Nchakumbikira comene kumanya kuti cigomezgo ca phindu lakuwoneka la pacaka kweniso kulutilira kukwera kwa mbuto izi cilipo muvyaka vyamuthanzi pakutolera unandi wa ŵalimi awo ŵakuzomerezga mbuto zikuluzikulu za mtundu uwu, ivyo vipangiskenge kuti paŵevye mpata weneko wakukuzgila ulimi uwu.

FUNDO YACITATU. Unandi wa vyalo ivyo vikulima mbuzo izo ukhaliro wake ulikusinthika kweniso izo ukhaliro wake ulikusinthika pakusazgamo tunthu twakupambanapambana. Pa vyalo 27 ivyo vikalima mbuto izo ukhaliro wake ulikusinthika mu caka ca 2013, vyalo 19 vikaŵa ivyo vikukwera sono ndipo vyalo 8 vikaŵa vyalo ivyo muli mafakitale ghanandi kale. Mbuto izo zilikusinthika pakusazga tunthu twakupambanapambana zikatola malo ghakukwana mahekitala 47.1 miliyoni, panji kuti 27%.

FUNDO YACINAYI. Aka nkhangiŵiri mu vyaka vyakulondezguna, caka 2013, kuti vyalo ivyo vikukwera sono vilime mahekitala ghanandi kujumpha vyalo ivyo muli mafakitale ghanandi.Vyalo ivyo vikukwera sono vikalima mahekitala ghanandi , 54% (iyo ni mahekitala ghakukwana 94 miliyoni) ya mbuto izo ukhaliro wake ulikusinthika mu caka ca 2013 kuluska vyalo ivyo muli mafakitale ghanandi kale, 46% (iyo ni mahekitala ghakukwana 81 miliyoni). Maubali ghakukola makola ghakapangika pakati pa maboma/makampani agho nga boma yayi ndipo ghanyake mwa maboma agha ni Brazil, Bangladesh na Indonesia.

FUNDO YACINKHONDI .Unandi wa ŵalimi awo ŵakulima mbuto izo ukhaliro wake ulikusinthika.Mu caka ca 2013, unandi wa ŵalimi awo ŵakulima mbuto izo ukhaliro wake ulikusinthika ukafika pa 18 miliyoni, kulongola kukwera na 0.7 miliyoni kufuma mu caka ca 2012, – ndipo kujumpha 90%, iyo ni kujumpha 16.5 million, ya ŵalimi aŵa ŵakaŵa ŵalimi awo mbakusuzgikira kusanga vilwero vyakulimira mu vyalo ivyo vikukwera sono.Ŵalimi ndiwo ŵakumanya makola vya umo munthu wangacitira pakuceseska kutayika kwa phindu ilo likusangika paulimi kweniso ŵakulutiska panthazi ulimi pakulutilira kulima malo ghacoko (kulima mbuto mahekitala ghambula kujumpha 1.5 biliyoni ivyo vikupangiska kuti makuni panji thondo lisungikenge pamoza na vilengiwa ivyo vikusangika mu thondo). Mu caka ca 2013, unandi wa ŵalimi ŵacokoŵacoko awo ŵakasankha kulima mahekitala ghakujumpha 15 miliyoni gha mbuto ya thonje ya Bt ukafika pa 7.5 miliyoni mu caro ca China, ndipo 7.3 miliyoni mu caro ca India, cifukwa ca phindu ilo thonje ili likufumiska. Mu caka ca2013 ŵalimi ŵacokoŵacoko pafupifupi 400,000 mu caro ca Philippines ŵakasanga phindu mu ulimi wa ngoma izo ukhaliro wake ulikusinthika.

FUNDO YACINKHONDI NA YIMOZA. Vyaro vinkhondi ivyo vikudangilira pa mundandanda wa vyaro ivyo vikulima mbuto izo ukhaliro wake ulikusinthika – kutumizgika kwa mbuto za ngoma izo zikukula makola nanga vula yisuzge na mbuto za soya izo zilikusinthika pakusazga tunthu twakupambanapambana zakucemeka HT/IR.Caro ca America cikalutilira kudangilira na mahekitala 70.1 miliyoni, pafupifupi mulingo wakukwana 90% pakuzomerezga mbuto zose. Cinthu cakukhumbikira comene, mbuto za ngoma zakwambilira zakukula makola nangauli vula yisuzge zikapandika na ŵalimi 2000 ku America pa mahekitala ghakukwana 50, 000. Caro ca Brazil cikaŵa caciŵiri, ndipo kacinkhondi muvyaka vyakulondezguna waka, caro ca Brazil cikaŵa nga caro cakatutuzgila panthazi kukula kwa ulimi wa mbuto izi, cikasazgilako mahekitala ghanandi kujumpha vyaro vyose ghakulimapo mbuto izo ukhaliro wake ulikusinthika – mahekitala ghakukwana 3.7 miliyoni ghakasazgikirako, kulongola kukwera na 10% kufumira mu caka ca 2012, ivyo vikacitiska kuti cikwaniske mahekitala 40.3 miliyoni. Caro ca Brazil cikalimaso mbuto yakwambilira ya soya ya HT/IR mu mahekitala agho ghandalimikepo nakale ghakukwana 2.2 miliyoni, kweniso, nchunga zambula kukoleka na matenda ghakwambika na kacibungu ka virus izo zilikusinthika mu caro ici nazo sono zisangikenge pa msika. Caro ca Argentina cikaŵaso cacitatu pa mundandanda uwu ndipo cikalima mahekitala ghakukwana 24.4 miliyoni.Caro ca India, ico cikasezga caro ca Canada cikaŵa cacinayi ndipo cikaŵa cakwamba kulima mahekitala 11 miliyoni gha mbuto ya thonje lakucemeka Bt cotton kulongola kuzomerezgeka kwa mbuto iyi kwa 95%.Caro ca Canada cikaŵa cacinkhondi pakulima mahekitala 10.8 miliyoni ndipo cikaceseska kulima mbuto ya canola kweni cicalongola kuzomerezgeka kukulu kwakukwana 96%.Mu caka ca 2013, cilicose mwa vyaro vinkhondi ivi cikalima mahekitala ghakujumpha 10 miliyoni, ivyo vikajintha maziko ghakulutilira kukula kwa ulimi uwu munthazi.

FUNDO YACINKHONDI NA CIŴIRI .Umo ulili ulimi wa mbuto izo ukhaliro wake ulikusinthika mu Africa.Caro ca Africa cikalutilira kuluta panthazi na ulimi wa mbuto izo ukhaliro wake ulikusinthika ndipo caro ca South Africa caphindula na ulimi uwu kwa vyaka vyakujumpha

khumi sono. Vyaro vya Burkina Faso na Sudan vikasazgilako mahekitala gha thonje lakucemeka Bt cotton na 50% ku Burkina faso kweniso 300% ku Sudan, mu caka ca 2013. Vyaro vinkhondi na viwiri (Cameroon, Egypt, Ghana, Kenya, Malawi, Nigeria na Uganda) vikacita kafukufuku wa mbuto izi, iyo ni sitepe yaumaliro pa kazomerezgero ka ulimi wa malonda. Cinthu cakumbikiraso comene kumanya, pulojekiti ya WEMA iyo yifumiskenge mbuto zakwamba izo zilikusinthika mwakuti zicitenge makola nangauli vula yisuzge mu vyaro vya Africa mu caka ca 2017. Kusowa kwa malango ghakwenelera ghakudangililika na luso la sayansi kweniso ghambula kulira vinandi kukulutilira kujandizga kuzomerezgeka kwa mbuto izi. Malango ghawemi kweniso gha ndondomeko zakulondezgeka ghakukhumbikwa, comenecomene mu vyaro ivyo vikukwera sono.

FUNDO YACINKHONDI NA CITATU. Umo ulili ulimi wa mbuto izo ukhaliro wake ulikusinthika mu vyaro ivyo vyapanga wupu wa vyaro vyakuulaya(EU). Vyaro vinkhondi vya mu wupu wa vyaro vyakuulaya (Spain, Portugal, Czech Republic, Slovakia naRomania)vikalima mahekitala ghakukwana 148,013 gha ngoma izo ukhaliro wake ulikusinthika, kulongola kukwera na 15% kufuma mu caka ca 2012. Caro ca Spain cikaŵa panthazi pa vyaro vyamuwupu wa vyaro vyakuulaya pakulima mahekitala 136,962 gha mbuto ya ngoma yakucemeka Bt maize, kulongola kukwera na 18% kufuma mu caka 2012 na kuzomerezgeka kwa mbuto izi kwa 31% mu caka 2013.

FUNDO YACINKHONDI NA CINAYI. Uwemi wa mbuto izo ukhaliro wake ulikusinthika. Kufuma caka ca 1996 mpaka caka ca 2012, mbuto izo ukhaliro wake ulikusinthika zikavwira pa nchito yakuwoneskeska kuti kuŵe cakulya cakukwana, nchito zakukhwaska kusintha kwa nyengo pa : kucitiska kuti vuna yiŵe yinandi comene iyo mtengo wake ungakwana US\$116.9 biliyoni; kovwira kuti malo ghamuzingilira ghaŵe ghawemi pakuleka kugwiriska nchito munkhwala wakukomera tuvidoyo twakukola mbuto wakukwana makilogilamu 497 miliyoni; mu caka ca 2012 pela kucepeska mvuci wa CO₂wakukwana makilogilamu 26.7 biliyoni, uwo wukuyana waka na kulekeska magalimoto 11.8 miliyoni kwenda pamsewu kwa caka cimoza; kupwelelera vinthu vyacilengiwa pakusunga malo ghakukwana mahekitala 123 miliyoni kufumira caka ca 1996 kufikira caka ca - 2012; kweniso zikavwira pakucespeska ukavu wa ŵalimiŵacokoŵacoko na mabanja ghawo kujumpha 16.5 miliyoni awo wose pamoza ŵakujumpha 65 miliyoni, awo mbamoza mwa ŵanthu awo mbakavu comene pa caro cose capasi . Mbuto izo ukhaliro wake ulikusinthika nizakukhumbikira comene nangauli ni zgolo la masuzgo ghose cara kweniso zikulira kulondezga nthowa ziwemi zaulimi nga ni kusinthesintha mbuto zakulimika pa munda na nthowa zakulimbanirana na matenda panji vidoyo, ivyo nivyakukhumbikira comene pa ulimi wa mbuto izo ukhaliro wake ulikusintha kweniso mbuto izo zikulimika kwambira kale.

FUNDO YACIKHUMI .Maghanoghano ghamunthazi. Pali cigomezgo cakuti vinthu vilutilirenge kwenda makola ndipo phindu likulenge caka na caka pakutolera umo zikuzomerezgekera mbuto izo ukhaliro wake ulikusinthika zikuluzikulu(90% panji kujumpha apo) mu vyaro ivyo vikukwera sono na vyaro ivyo muli mafakitale ghanandi. Vyaro vya Bangladesh, Indonesia na Panama vikazomerezga ulimi wa mbuto izo ukhaliro wake ulikusinthika mu caka ca 2013 ndipo pali maghanoghano ghakuti mbuto izi zizomerezgekenge pamsika mu caka ca 2014.

ISAAA ni wupu uwo ukusangapo phindu lililose yayi pa nchito izo wukugwira, ndipo likupokera wowwiri wa makopala kufuma ku makampani/mawupu gha boma na gha ŵanthu. Mahekitala ghakulimapo mbuto zose zalero izi ghose ghakupendeka kamoza pela, kwambula kughanaghanilako unandi wa tunthu twakupambanapambana uto tawaŵikika mu mbuto izi. Makani ghanandi ghalebeka mu mu nyuzi ya ISAAA Brief 46, pa mutu wakuti “Umo mbuto zalero zacitira pa msika mu caro cose capasi mu caka ca 2013” iyo yalebeka na Clive James. Kutu mumanye vinandi, lutani pa <http://www/isaaa.org> panji yimbani foni ku ISAAA *AfriCenter* pa +254 4223618 panjiso lembarani ku adiresi iyi africenter@isaaa.org.